

Maczelka Csaba

DOHÁNYOSOK A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

„I mean, if you think you're going to die, what's more important, a good book or a good smoke? And so he huffed and he puffed, and little by little he smoked his book.”

Paul Auster: *Smoke*

A dohányzásnak a régi magyar irodalom kanonikus szerzőinél igen kevés nyomát találni; hogy mennyire keveset, akkor látszik igazán, ha összehasonlításképpen szinte csak ötletszerűen felsorolunk néhány korabeli, az ivással, részegséggel kapcsolatos utalást jól ismert szerzőktől. 1552-ben jelent meg Kolozsvárott Heltai Gáspár dialógusa (*A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*), amely a lutheri reformáció nyomán kialakult *Reformationsdialog* műfaján keresztül figyelmelteti az olvasót arra, „mely igen nagy bűn legyen a részegség és tobzódás”.¹ Tinódi Sebestyén különös költeménye (*Sokféle részögösről*, 1554) bibliai históriaként indul, de mintha valahova máshova érkezne, miközben a részegesek igen kidolgozott taxonómiáját kínálja úgy, hogy közben a mű deklarált szándéka természetesen itt is az, hogy figyelmeztesse a befogadót az ivásban való mértékletesség és ezzel összefüggésben az istenfélelem fontosságára.² Bizonyos értelemben az önéletírás műfajának a megszületését is egy tivornyának köszönhetjük, hiszen Kemény János visszaemlékezéséből megtudhatjuk: apja egy nap „hazaérkezvén, jól megivott barátival”, és első jelentős önéletírónk ugyanezen a napon, néhány órával később fogant meg.³ Másik népszerű önéletírónk, Bethlen Miklós családjának is meggyűlt a baja az alkohollal, bár itt leghangsúlyosabban a fiú, a naplóíró Mihály korai halála kapcsán

- 1 HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter *Művei*, vál. NEMESKÜRTY István, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 10. A mű legalaposabb, a műfajiság kérdését is tárgyaló elemzését lásd ÚTASI Csilla, „Nincsen jobb, hogy az ember az ő hivatalja szerint vigyázzon és dolgot tegyen”. Heltai Gáspár *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialogusa*, Irodalomtörténeti Közlemények 2007/1–3., 19–53.
- 2 A szöveg kiadása: *Régi Magyar Költők Tára*, III. TINÓDI Sebestyén *Összes művei*, szerk. SZILÁDY Áron, MTA, Budapest, 1881, 263–269. Tinódi művének izgalmas olvasatát kínálja PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pro Pannonia, Pécs, 2014, 196–205.
- 3 KEMÉNY János *Önéletírása* = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 19.

merül fel az alkoholizmus kérdése, noha azt a féltő apa is elismeri egy levelében, hogy „a Bethleneket bizony mind a bor öli meg.”⁴

Jóval nehezebb ugyanakkor korai példákat találni a dohányzás irodalmi szövegekben való megjelenésére, sőt úgy tűnik, maga a szó is igen lassan honosodik meg nálunk. Az *Erdélyi Szótörténeti Tár* feltűnően kései példákat hoz a „dohány” szó előfordulására: dohánypaplánta értelemben 1781-ből, ültetvényként 1702-ből, dohánylevélként 1719-ből, dohányköteggként pedig 1774-ből közöl adatokat a szótár, és csak a ’dohányzás’ jelentésre tud egy talán a 17. század második feléből, a kolozsvári asztalos céh artikulusaiból származó szöveghelyet hozni, mégpedig egy olyan szabályozást, amely pénzbüntetéssel fenyegeti az ura vagy asszonya akarata ellenére a házban dohányzó legényt. Hasonlóképpen törvényi szabályozás kapcsán találkozunk a „dohányozás” szó első előfordulásával is, 1694-ből; a későbbiek miatt fontos megjegyezni, hogy az ott megadott három példa mindegyike a dohányzásért kiszabott büntetésekről szól, és az első kifejezetten a dohányzó prédikátorok ellen irányul.⁵ Talán megkockáztatható, hogy igen sokáig, Faludi Ferenc híres verséig (*A pipáru*, első kiadása: 1786) nincs kifejezetten a dohányzással foglalkozó kanonikus irodalmi művünk.

Az időbeli eltolódás különösen jól érzékelhetővé válik, ha legalább egy felszínes pillantást vetünk a téma angliai megjelenésére.⁶ A New York Public Libraryben megtalálható Arents Tobacco Collection elképesztően gazdag anyagot tartalmaz a dohányzás tematikájában. A katalógus első tétele Amerigo Vespucci *Cosmographia Introductio* című, 1507-es műve, melyet az összeállítók a dohánynövényről szóló első európai nyomtatott feljegyzésnek tartanak.⁷ Ezt a következő évtizedekben számtalan, utazási beszámolókból származó említés követi, de a század végén már angol nyelvű szótárakban, irodalmi művekben, sőt időnként színpadon is megjelenik a dohányzás.⁸ Ami a megközelítések

4 Idézi JANKOVICS József, *Utószó* = BETHLEN Mihály *Útinaplója (1691–1695)*, s. a. r. JANKOVICS József, Magyar Helikon, Budapest, 1981, 145.

5 SZABÓ T. Attila, *Erdélyi magyar szótörténeti tár II.*, Kriterion, Bukarest, 1975, 439–440. A „pipa” szóra és a kapcsolódó származékokra még későbbi adatokat hoz a szótár.

6 A dohányzás terjedésével párhuzamosan kialakuló európai „dohányköltészetről” Faludi kapcsán rövid áttekintést nyújt TURÓCZI-TROSTLER József, *Faludi és a galáns költészet*, Irodalomtörténet 1938/3–4., 57–66.

7 *Tobacco, a catalogue of the books, manuscripts, and engravings...* [Vol. 1] [Text], The New York Public Library Digital Collections, 1958–1969, nr. 1., <http://digitalcollections.nypl.org/items/ad62548c-29c3-015f-e040-e00a1806640e>.

8 Lásd például *Tobacco, a catalogue of the books, manuscripts, and engravings...* [Vol. 1] [Text], nr. 106., 108., 113. stb. A dohányzás és a korai angol irodalom kapcsolatáról lásd Jeffrey KNAPP, *An empire nowhere. England, America, and literature from*

hozzaállását illeti, az a legpozitívabbtól (amely szerint a dohány egy szinte minden betegséget gyógyító csodanövény) a teljes elutasítást maró szatíra formájában megfogalmazó írásokig terjed. A példákat a végtelenségig lehetne sorolni, de az eredeti témához, a dohányzásnak a magyar irodalomban történő színrelépéséhez visszakanyarodva észszerűbb most csupán egy költeményre szorítkozni, amely már százötven évvel Faludi előtt a mulandóság szimbólumaként éneklie meg a dohányfüstöt. Thomas Jenner népszerű versében a dohány, a pipa, a füst és a hamu egymást követően, egymást erősítve válik a *contemptus mundi* érzés kifejtésének eszközévé.⁹ Az alábbiakban néhány Faludi előtti, a dohányzásra vonatkozó magyar irodalmi utalást szeretnék felidézni, hogy bemutassam, az angol irodalomban e vonatkozásban megfigyelhető igen színes spektrumnak mely árnyalatai tudtak nálunk meghonosodni.

Ha figyelembe vesszük az utazási beszámolóknak a fent idézett katalógusban megfigyelhető korai túlsúlyát, nem meglepő, hogy a dohányzásra történő, valószínűsíthetően legkorábbi irodalmi utalást első magyar nyelvű nyomtatott útleírásunk, az *Europica Varietas* (1620) szerzőjénél, a számos európai országot bejáró Szepesi Csombor Mártonnál találjuk. Csombor egy – történetesen hollandiai – hajóút során kezd az alábbi elmélkedésbe: „Menten mentünk Zelandia fele az hajón, ahol csudálkoztam, az emberek mely nagy kedvesen éltek az Tabakkal”.¹⁰ Egyértelmű, hogy Csombor a feltételezett olvasó számára teljesen ismeretlen jelenségről ír, hiszen a fenti idézetet egy már-már szájbarágóan didaktikus ismertető követi. Először a kapcsolódó szavak (a spanyol *tabac* és a latin *nicotiana*) etimológiájáról beszél, majd helyesen megállapítja, hogy a növény az Újvilágból származik. Érdekes és a későbbiek szempontjából fontos, hogy ezt követően a dohány hasznáról, pontosabban hasznairól beszél: egyrészt jó az éhség ellen, másrészt a költséges lerészegedés megfizethető alternatíváját biztosítja. E két módszert annál is nagyobb bizodalommal ajánlja, mert állítása szerint ő is kipróbálta őket, de ha valaki további elméleti elmélyülésre vágya,

Utopia to The Tempest, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1992, 134–174.

9 Idézi KNAPP, I. m., 309. Természetesen egyáltalán nem áll szándékomban közvetlen hatást feltételezni, nyilvánvalóan vándormotívumról van itt szó, melynek útvonalát vázlatosan Turóczi-Trostler rekonstruálja fent említett tanulmányában.

10 SZEPESI CSOMBOR Márton *Összes művei* (Régi Magyar Prózai Emlékek 1.), kiad. Kovács Sándor Iván – KULCSÁR Péter, bev. Kovács Sándor Iván, Akadémiai, Budapest, 1968, 178–179. (Az átírást modernizáltam.)

akkor az egész útleírására jellemző módon további szerzőket is megemlít, akiknél lehet olvasni a dohányról.¹¹ Az említett szerzők, a német-alföldi Charles de l’Ecluse és az általa lefordított Nicolas Monardes híres botanikusok, ami jelzi, hogy Szepesi a dohányt sokféle nyavalya enyhítésére alkalmas (gyógy)növénynek tekintő hagyományhoz kapcsolódik – nem meglepő hát, hogy kezdetleges szótári definíciónak is beillő leírásában semmilyen negatívumot nem említ.

Bár nem útleírásban, hanem önéletrészben olvashatunk Bethlen Miklós vonatkozó élményeiről, fontos kapocs a két szöveg között, hogy Bethlen is utazásai során találkozik a dohányzással. Ahogy valószínűleg Csombort is a hajón vele utazó brémai borbélylegény vezette be a dohányzás rejtelmébe, úgy Bethlent is német társak buzdítják a „tubák” kipróbálására: „adák a kenyeres társaim tanácsul, hogy minden reggel egy-egy pipa tubákot szíjjak fel; elkezdém, de nemhogy használt volna, a fejem is megbolondult tőle; odahagyám, azután sohasem vevém a számba”.¹² Jóllehet Bethlent nem nyűgözte le a tubák, arra is fel kell figyelni, hogy ettől függetlenül általában a dohányzás ellen nem ágál. A „megbolondul” szó használata és a dohányzás kategorikus beszüntetése ugyanakkor némileg a démonizáló vélemények irányába sodorja a megnyilatkozást. Szepesi Csombor fejével is valami hasonló történhetett, amikor ital helyett tisztas menyniségű nikotint juttatott a szervezetébe, ő azonban ezt az alkohol jótékony hatásait helyettesítő, egyértelműen pozitív impulzusként élte meg.

Következő példánk szintén külföldi élményekhez kapcsolódik, még ha eléggé nem hangsúlyozható különbség is, hogy Mikes Kelemen esetében nem peregrinációról, hanem száműzetésről van szó. A *Törökországi levelek*ben több helyen előkerül a dohányzás motívuma. Az 1719. október 19-én kelt 32. levélben Mikes rezignáltan kérdezi, miért tartja a német követ oly fontosnak, hogy üldözze a krasznahorkaisan nyomasztó vízióban megjelenő „szegény bujdosó magyarokat, akik itt a tengerparton csak dohányoznak suhajtással”.¹³ Mással is előkerül a dohányzás mint a bujdosók napi rutinjának része: „Hat órakor dobolnak, és akkor a fejedelem felöltözik, azután a kápolnában megyen, és

11 A Szepesi Csombor által vélhetően használt könyvnyagról, illetve erről a saját tapasztalatokat könyvből szerzett tudással elegyítő módszerről lásd Kovács Sándor Iván, *Európai humanista hagyomány szerepe Szepesi Csombor Márton írójí fejlődésében. Csombor és Bonifacio*, Akadémiai, Budapest–Szeged, 1960 (Irodalomtörténeti Dolgozatok 16.).

12 BETHLEN Miklós *Élete leírása magától* = KEMÉNY és BETHLEN *Művei*, 578.

13 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, Terebess, Budapest, 2001 [mek.oszk.hu/00800/00880/]. A további hivatkozásoknál a főszövegben zárójelben a levelek számát adom meg.

misét hallgat; mise után az ebédlőházban megyen, ott kávéit iszunk és dohányozunk” (37.). Szintén a lehangoló pótcselekvésként való értelmezést támogatja az a levél, ahol „a sok heverés és dohányzás”, illetve az ezáltal kiváltott restség jelenik meg a levélváltásban beálló szünet okaként (76.). Sok esetben nem a magyarokkal, hanem a törökökkel kapcsolatban merül fel a dohányzás kérdése, így például Mikes elmondja, hogy milyen nehéz nekik a Ramadán ideje alatt erről a szokásról is lemondani (29., 190.), vagy hogy a honi divattal ellentétben ott az asszonyok is dohányoznak (33.). A ragaszkodása kifejezésére használt szokásos kulináris hasonlata („egy kevésbé még a káposztánál is jobban szeretlek” [20.] mellett a dohányzást is felveszi a finomkodó udvarlás nyelvi eszköztárába: „De tudja kéd, meddig szeretem kédet? Valamég dohányozhatom” (21.). És hogy az utóbbi mondat a gyakorlatban is azt jelenti, „halálomig”, azt egyik társa, Bercsényi eltávozása kapcsán tudjuk meg, aki még a vég előtt két órával is dohányzott (67.). II. Rákóczi Ferenc halála kapcsán ismét azt olvashatjuk, hogy az utolsó napokban is dohányzott (112.), s a szerelmes utalás és a haláletesetek együttesen azt mutatják, hogy egy kevésbé metaforikus szinten, de a mulandóság és a dohányzás már valamennyire összekapcsolódik Mikesnél. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Bercsényivel kapcsolatos levelébe (67.) Mikes ugyan beleír egy, a mulandóságon elmélkedő versrészletet, ám a jelen megfoghatatlanságát szokványos képpel fejezi ki („jelenvaló pedig hasonló árnyékhoz”), a csak egy röpké pillanatig létező dohányfüst önmagában még nem emelkedik az elmúlás szimbólumává.¹⁴ Ha ez nem is következik be, az említett versrészlet „Elmúlt gyönyörűség csak suhajtást okoz” sora alapján az idézett „dohányoznak suhajtással” kifejezés ugyanakkor mégiscsak a szomorkás nosztalgia érzékletes képévé válik.

Az eddig idézett szövegek szerzőinek világába a dohányzás többé-kevésbé szervesen be tud épülni, még a csak a kipróbálásáig eljutó Bethlen Miklós sem kezd ellenkampányba, Mikesnél pedig, alighanem részben a dohányzást favorizáló idegen környezet hatására, teljes természetességgel, a mindennapi élet (sőt, mint láttuk, a színpadias halál) megszokott kellékeként olvashatunk a témáról. Éppen ezért olyan fontos az a csupán néhány évvel Mikes levelei előtt keletkezett prédikációgyűjtemény, melyet Sajószentpéteri István írt. A Szalánszki Edit által 2008-ban közreadott, hét prédikációból álló *Ördög szára-bordája*

14 Lásd például Nyéki Vörös Máttyás *Dialogusát*: „Elmúlik, mint árnyék, minden vigaságunk”, <http://szelence.com/nyekivoros/dialogus.html>.

szöges ellentéte mindannak, amit az eddig felsorolt említések sugallhatnának, tudniillik hogy a 17. század során a dohányzás az utazók közvetítése révén különösebb ellenérzések nélkül integrálódni tudott irodalmunkba.¹⁵ Csorba Dávid már jóval a szövegkiadás megjelenése előtt elvégezte a szövegnek a kor prédikációs irodalmán belüli, igen alapos elemzését, és megállapította, hogy Sajószentpéteri műve jól beleilleszkedik a 17–18. századi kegyességi irodalom tendenciáiba, ugyanakkor azt sem hallgatja el, hogy a szerző „műveltségében tetten érhető bizonyos felületesség”.¹⁶ Az alábbiakban csupán néhány végletes példa segítségével szeretném bemutatni a prédikátor nem túl kifinomult dohányellenes kirohanását, a szöveg Csorba által már vizsgált retorikai felépítése helyett egyes konkrét, a dohányzással kapcsolatos sztereotípiákat felfedő tartalmi elemekre koncentrálni.

A szöveg elején elhangzó szillogisztikus alapvetés („Aki bünt cselekszik, az ördögöl vagyon. Aki Dohányoz, bünt cselekszik. Tehát aki dohányoz, az ördögöl vagyon” [11]) jól mutatja a prédikációk tágabb keretét: a dohányzás csupán egy a kerülendő, de elharapózott bűnök közül. Ennek megfelelően az első néhány oldalon szinte nem is kerül elő a „tabacco helluok” dolga, hanem listaszerű felsorolást kapunk azokról a káros praktikákról, amelyeket kerülni kellene. Csak a legkülönbözőbb bűnöket (harangozás a halottaknak, ivás, tánc stb.) tartalmazó felsorolás után fordítja figyelmét prédikátorunk a dohányzás kérdésére: „Mit mondjunk, amaz egész Magyar Hazát, s ebben majd minden emberi Nemetet, Rendeket, és Állapotokat, elborító átkozott Dohányzásról? Avagy nincsen-e ebben látattya, avagy színe a gonosz-nak? Sőt magában-is nem gonosz-e?” (20) A kérdés természetesen pusztán retorikai, és a szöveg, ahogy azt Csorba is megállapítja, megmarad a „bűnök világánál”, így a dohányzás tárgyalását is a tízparancsolattal összefüggésben kezdi el. Kétségtelen, hogy ez a szerkesztésmód a „homiletikai formák egyszerűsödésével járt”, hiszen ahhoz, hogy a bűnök mindegyikét a dohányosok fejére lehessen olvasni, szerzőnk időnként kifejezetten erőltetett gondolati műveletekre kényszerül.¹⁷ Ez az erő-

15 SAJÓSZENTPÉTERI ISTVÁN, *Ördög szára-bordája... a Dohányozás meg-törétése az Isten beszédének Pörölye által, hét Prédikációkban foglalva... (Tiszalök, 1712–1713)*, kiad. SZALÁNSZKI EDIT, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, Budapest, 2008. A továbbiakban a főszövegben megadott oldalszámokkal hivatkozok a kiadványra; a kiadás kurzíválásait az idézetekben nem jelölöm.

16 CSORBA DÁVID, *Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája, Egyháztörténeti Szemle 2001/1., 68–93* [<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/c/sorbadavid-predik.html>].

17 Uo.

ködés ugyanakkor többször, például a hetedik parancsolat esetében is érdekes eredménnyel jár. A paráználkodást ugyanis az alábbi módon sikerül a dohányzással összekapcsolni:

[...] az asszony a tűz körül forog, süt s főz, oda megyen a Dohányos dohány gyújtani, szemét reá veti az asszonyra, azt meg-kívánnya, és így meg-paráznítja az ő szívében. [...] Ismét dolgát tévén az asszony, a tűz körül hajladoz, s a Dohányos ki-nyújtván kezét, hátul fel-nyúl (cum reverentia) és annak titkos részé meg-fogja. [...] Osztán dohányozván imitt-amott jár-kele, egyet-is lát s mást-is meg-kívánnya. (22–23)

A dohányzás és a szexualitás közötti ok-okozati viszony többször visszatér a szövegben. Egyrészt – sűrű kárhoztatások között – megtudjuk, hogy a dohányzás kiváló ürügy a szeretővel való találkozásra (41), és a dohányzás „coitusra, az öszve-menésre, az asszonnal való közösülésre, és a magzat támasztásra, szaporodásra” (40) kifejtett jótékony hatását is részletekbe menően cáfolja Sajószentpéteri. Ugyanehhez a gondolatkörhöz tartozik az a két rabról szóló szövegrész is, amely még a dohányzástól való elrettentés céljára minden eszközt megmozgató szövegben is kirívóan groteszknek számít. Az egyik rab, miután már eltemette a másikat, rájön, hogy talán a koporsóba ejtette a pénzét. Kiássa hát a sírt, és obszcenitása ellenére is érdemes szó szerint idézni az ekkor lejátszódó jelenetet: „láttya, hogy az ő meg-holt társa, a koporsóban fen-ülvén, lábai közzé hajlott, s szemérem testét szívja, s a füsti a feje tetején megyen-ki” (39). Az autofellációt végző, füstölő fejű élőhullott képe Sajószentpéteri dohányzásellenes retorikájának a szokásosnál ha nem is kifinomultabbra, de legalább jóval erőteljesebbre sikerült darabja; nem jár rosszul a szerző, ha szövege ismertetését itt fejezzük be.

Csorba szerint az első, dohányzást tiltó rendeletet 1670-ben hozta a gyulafehérvári országgyűlés.¹⁸ A fentiekben idézett szövegekből jól láthatóan kibontakozik valamiféle, ezzel időrendben egybecsengeni látszó domesztikálódási folyamat irodalmunkban is. Szepesi Csombor még nyugaton ismerkedik meg a dohányzás szokásával, és szövegében elmagyarázza, mi is ez. Bethlen Miklós néhány évtizeddel később szintén utazásai során kerül kapcsolatba a jelenséggel, de már egyáltalán nem látja szükségesnek a magyarázkodást. Érdekes különbség a korai

18 Uo.

emléksekhez képest, hogy Sajószentpéterinél a dohányzás egyáltalán nem nyugatról terjedő pestisként jelenik meg – eredet tekintetében ő egyértelműen a hitetlen törökökre mutat, bár ennek indítéka egyszerűen a magyarok által állítólag használatos „pogány bűz” (73) kifejezésnek a „dohányzás = bűn” érvrendszerében történő, meglehetősen erőltetett alkalmazása is lehet. Mikes pedig, akinél török közegben, a mindennapok részeként jelenik meg a dohány, az eredetéről nem beszél ugyan, de az összehasonlítások török hatást sugallnak.

A Mikesnél látható szerves beépülés, az elsőként a tiltó rendeleteket citáló szótári adatok, valamint Sajószentpéteri kiterjedt támadása is arra utal, hogy a 18. század elejére már kialakult dohányzási kultúráról beszélhetünk, és alighanem vannak még a tiszalöki prédikátor szövegéhez hasonló elfelejtett művek, amelyek segítségével részletesebb képet alkothatnánk ennek a kultúrának a régi magyar irodalmi leképeződéséről.¹⁹ Azt azonban már ebből a néhány felhozott példából is megállapíthatjuk, hogy miként Faludi is egy, már az ő idejében is igen réginek számító hagyományra támaszkodik, úgy Petőfi sem hirtelen felindulásból fordult be a konyhába. Mire ezt megtette, a bujaság/szexualitás és a dohányzás már régóta összeforrt az emberek (legalábbis bizonyos emberek) képzeletében. Hiszen Petőfinél lényegében a prédikáció fentebb idézett jelenete ismétlődik meg, még ha némileg szalonképebb módon is.²⁰ Az mindenesetre talán már ennyiből is látszik, hogy a dohányzás témája ismert és kevésbé ismert szerzők műveiben egyaránt megjelenik, mint ahogy az érzelmi hozzáállás és az irodalmi színvonal tekintetében is igen széles spektrumot fityelhetünk meg.

19 Célszerű lenne például kideríteni, kik azok a dohányzást nem kárhoztató tudós emberek („Nádudvarini a Bonoso, Sigismundo Sarctore”), akikre Sajószentpéteri utal (lásd SAJÓSZENTPÉTERI, *I. m.*, 26). Valamivel későbbi adalékokat szolgáltathatnak Gyöngyösi István *Porából megéledett Főnix* című művének Kovásznai Sándor-féle, kéziratban maradt kommentárjai, ugyanis Demeter Zsuzsa szerint azok többek között a dohányzás elterjedésének a kérdését is érintik. Vö. DEMETER ZSUZSA, *Kovásznai Sándor Gyöngyösi-kommentárjának forrásai = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR – TASI RÉKA, Miskolci Egyetem, Miskolc, 2012, 420.

20 Petőfinek a témához kapcsolódó költeményeiről lásd Ötvös Péter és Szilasi László tanulmányait az Ex Symposium 2008-as *Füst* számában. Utóbbi tanulmány a *Szerelem- és pipadalta* is kitér, melyben a szerelem és a dohányzás összemosódása még látványosabb. A *Befordultam a konyhába* és a prédikáció közötti hasonlóságra Balázs-Hajdu Péter hívta fel a figyelmemet; neki és Hevesi Andreának is köszönettel tartozom a tanulmány megírásában nyújtott segítségükért.